

BADANIA INSTYTUTU – RYS HISTORYCZNY

Referat na konferencję z okazji 70-lecia Instytutu

JÓZEF STANISŁAW ZEGAR

Wstęp

Czasy się zmieniają a my razem z nimi: Instytut w służbie społeczeństwu. To myśl przewodnia referatu, w którym przedstawiono wybrane dokonania Instytutu¹. Nie jest to łatwe w ograniczonych ramach referatu, zważywszy że chodzi o szmat czasu, w którym zmieniały się uwarunkowania zewnętrzne, w tym doktryny polityczne i praktyka gospodarcza, oraz o rozległość działalności Instytutu.

W okresie jubileuszowym zmieniało się rolnictwo², zmieniał się system kierowania nim – od systemu centralnego planowania (w okresie Polski Ludowej), przez system wolnorynkowy (w okresie transformacji ustrojowej po 1989 r.) do systemu mieszanego ze znaczącym interwencjonizmem instytucji politycznych krajowych i unijnych (po akcesji do Unii Europejskiej). Wymienione systemy podlegały znacznym zmianom w czasie. Pryncypia doktryny ustroju socjalistycznego były stopniowo łagodzone, podobnie jak później doktryny neoliberalnej, której apogeum przypadło na pierwsze lata transformacji³, oraz ewoluowały cele Unii Europejskiej.

¹ W okresie 70 lat nazwa placówki zmieniała się kilkakrotnie – od Instytutu Ekonomiki Rolnej (IER), przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (IERiGŻ) – po połączeniu się IER z IEiOPS (Instytut Ekonomiki i Organizacji Przemysłu Spożywczego) do obecnej: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy (IERiGŻ-PIB). Dla prostoty dalej jubilat będzie występować po prostu jako Instytut.

² Rolnictwo wkroczyło w okres powojenny, podobnie jak cały kraj, w katastrofalnym stanie w wyniku zniszczeń i grabieży wojennych. Odbudowa rolnictwa dokonywała się głównie dzięki zapobiegliwości chłopów. Pochlebna ocenę odbudowie rolnictwa wystawił w raporcie o stanie rolnictwa w Polsce M. Ezekiel, przebywający z misją FAO, zapoznającej się z sytuacją w polskim rolnictwie w latach 1947 i 1959 r. (Ezekiel, 1960).

³ Transformację wyznaczał nowy dogmatyzm: minimum państwa – maksimum rynku, mechanizm rynkowy wystarcza dla efektywności i wzrostu, prywatyzacja wszystkiego, nie ma trzeciej drogi: planowanie albo rynek.

W tym okresie zmieniał się zakres tematyczny badań prowadzonych w Instytucie, który określały głównie potrzeby polityki rolnej, polityki wiejskiej i polityki żywnościowej oraz zmieniały się metody badawcze. Zakres tematyczny badań Instytutu ewoluował, poszerzając tradycyjną ekonomikę rolnictwa o ekonomikę organizacji przedsiębiorstw przemysłu spożywczego i całej gospodarki żywnościowej, problematykę wyżywienia, jakości żywności i polityki żywnościowej oraz środowiskową. Włączenie podmiotów gospodarki żywnościowej w orbitę rynku wymagało objęcia badaniami uwarunkowań zewnętrznych związanych z rynkiem (popytu, konkurencji, ryzyka), relacji z gospodarką narodową i uwarunkowań ekologicznych oraz – po akcesji do Unii Europejskiej – uwarunkowań wynikających z integracji europejskiej. Równoległe do problematyki rolniczej przedmiotem zainteresowania była wieś. Badania Instytutu miały charakter mikroekonomiczny odnoszący się do jednostek gospodarczych – gospodarstw rolnych i przedsiębiorstw gospodarki żywnościowej – oraz makroekonomiczny odnoszący się do relacji międzysektorowych, uwarunkowań makroekonomicznych, polityki, wyzwań i uwarunkowań regionalnych i globalnych. Osią nurtu mikroekonomicznego była charakterystyka i ewolucja jednostek gospodarczych (zwłaszcza gospodarstw rodzinnych), natomiast nurtu makroekonomicznego transformacja społeczno-ekonomiczna rolnictwa oraz związku rolnictwa i całej gospodarki żywnościowej z gospodarstwem społecznym.

Badania Instytutu miały ścisły związek z polityką rolną i wiejską poprzez monitorowanie skutków decyzji politycznych, ale też wpływały na tę politykę przez wskazywanie obszarów wymagających interwencji politycznej i formułowanie propozycji rozwiązań. Istotne znaczenie miały też toczone spory na temat polityki rolnej, dotyczące instrumentarium polityki, struktury agrarnej, subsumpcji, parytetu dochodów i inne.

W podejściu do badania gospodarstw rolnych nastąpiło zarzucenie traktowania gospodarstwa rolnego jako jednostki organicznej („szkoła niemiecka”) na rzecz traktowania jako tylko podmiotu ekonomicznego („szkoła amerykańska”). Takie redukcjonistyczne podejście odpowiadające neoklasycznej teorii ekonomicznej i doktrynie neoliberalnej nadal ma miejsce, aczkolwiek wraz z rosnącą świadomością wielu funkcji pełnionych przez gospodarstwa rolne coraz widoczniejsza staje się potrzeba podejścia holistycznego.

Schemat badania problemów obejmował ustalenie stanu, przyczyn i skutków oraz niekiedy propozycje rozwiązań. Metody badawcze były doskonałe – coraz bardziej sformalizowane i ilościowe – z poszerzoną bazą empiryczną.

Wobec ogromu prac prowadzonych w Instytucie zachodzi konieczność ograniczenia treści referatu do wybranego zakresu tematycznego. Referat zatem pomija lub jedynie napomyka o wielu zagadnieniach – w szczególności tych, które są przedmiotem innych referatów i publikacji jubileuszowej⁴. Referat koncentruje się na działalności Instytutu raczej w dalszej przeszłości, która z oczywistych wzglę-

⁴ W szczególności dotyczy to problematyki rynków rolnych, rozwijanej przy wsparciu ekspertów amerykańskich na początku transformacji ustrojowej, prowadzonej przez zespoły pod kierunkiem J. Małkowskiego, a obecnie P. Szajnera.

dów nie jest powszechnie znana, natomiast pobieżnie traktuje okres po akcesji, ponieważ nie umknęła jeszcze z naszej pamięci. To samo dotyczy przywoływanych pozycji bibliograficznych.

Dorobek Instytutu to dzieło kadry Instytutu – wielu osób i nie sposób przedstawić wkład każdej z nich. Spośród osób, które już odeszły a położyły ogromne zasługi dla Instytutu, wymienię jedynie trzech profesorów: Augustyna Wosia, Zdzisława Grochowskiego i Waldemara Michnę.

Transformacja społeczno-ekonomiczna rolnictwa

Rolnictwo polskie po wojnie stało w obliczu transformacji ustrojowej i industrialnej. Ta pierwsza polegała na uspołecznieniu (socjalizacji) rolnictwa, ta druga natomiast na zmianach technologii i organizacji produkcji. Doktryna uspołecznienia rolnictwa szczególnie ostro ujawniała się w pierwszej połowie lat 50. poprzez zakładanie rolniczych spółdzielni produkcyjnych, dostawy obowiązkowe i dyskryminująco w stosunku do gospodarstw chłopskich alokowane inwestycje⁵. Przebudowa społeczna jak miecz Damoklesa wisiała nad rolnictwem aż do lat 80.⁶ Zapędy socjalizacji hamowały niekorzystne wyniki ekonomiczne sektora uspołecznionego (PGR i RSP), nadmiar ludzi zbędnych w rolnictwie, niedostatek środków przemysłowych do produkcji rolnej i niedobory żywności.

Po tzw. przełomie październikowym (1956 r.) złagodowano kurs na uspołecznienie rolnictwa, przyjmując zasadę polityki rolnej: *kojarzenie wzrostu produkcji z przemianami socjalistycznymi na wsi*. Zakładano wzrost produkcji we wszystkich sektorach rolnictwa, zwiększono nakłady na mechanizację rolnictwa, melioracje i budownictwo wiejskie. W latach 70. zniesiono dostawy obowiązkowe, wprowadzając w to miejsce kontraktację produktów rolniczych, poprawiono ekonomiczne warunki produkcji rolnej, zwiększono dostawy przemysłowych środków do produkcji rolnej, zainicjowano opiekę zdrowotną i system ubezpieczeń społecznych dla ludności rolniczej. Dekada lat 80. XX wieku przyniosła dalsze złagodzenie kursu na uspołecznienie rolnictwa przez przyjęcie zasady równoprawności sektorów rolnictwa w polityce rolnej i trwałości indywidualnych gospodarstw rolnych (1983 r.). Zostało to wymuszone przez kilkuletni kryzys w rolnictwie na przełomie dekady lat 70. i 80.⁷

Kwestia transformacji rolnictwa była przedmiotem licznych debat, w których Instytut odgrywał niepoślednią rolę. Pierwszy spór dotyczył tzw. pierwotnej akumulacji kapitału w Polsce – spór nie do końca rozstrzygnięty. Jedni uważali, że rolnictwo w znaczącym stopniu finansowało industrializację kraju przez system dostaw obowiązkowych, nieekwiwalentną wymianę oraz migrację siły roboczej (Woś, 1975),

⁵ W tym okresie na gospodarstwa indywidualne przypadало zaledwie około 1/4, a w latach 1957-59, 1/2 ogółu inwestycji na rolnictwo (GUS, 1968, s. XX).

⁶ W innych krajach „bloku sowieckiego” – poza Jugosławią – rolnictwo zostało uspołecznione.

⁷ Bezpośrednią przyczyną kryzysu, który rozpoczął się w 1979 r., był głęboki spadek zbiorów zbóż oraz importu zbóż z 7,8 mln t. w 1980 r. do 2,2 mln t. w 1985 r. Dochód narodowy tworzony w rolnictwie w 1982 r. był niższy o 23% a w 1985 r. o 6% w porównaniu do 1978 r. (WB, 1986, s. 6). Analiza IER wskazała na cofnięcie procesów rozwojowych w rolnictwie o 6-7 lat, w tym produkcji roślinnej aż o 10 lat (Woś (kier.), 1981, s. I), co udokumentowano liczbami (tamże, s. 43).

natomiast inni uważali, że biedne, zniszczone rolnictwo nie miało zdolności akumulacyjnych do finansowania sektorów nierolniczych. Natomiast była zgodność poglądów co do tego, że migranci z rolnictwa do przemysłu – o około 3-krotnie wyższej wydajności pracy (mierzonej produkcją czystą) – automatycznie przyczyniali się do akumulacji poza rolnictwem. Zasadny wydaje się argument pierwszego dyrektora Instytutu J. Tepichta, który wkładu rolnictwa chłopskiego upatrywał właśnie w migracji: „Sprzęgnięcie rezerw bezrobotnego v z beczynnym c dawało z miejsca istotny wzrost społecznej wydajności pracy. Dawało go też rykoszetem w rolnictwie, przez wspólny efekt odpływu części „ludzi zbędnych” i rozszerzenie się chłopskich warstwatów pracy w wyniku reformy rolnej” (Tepicht, 1966, s. 160).

W latach 60. toczyła się debata nt. stopniowej przebudowy rolnictwa w kierunku socjalistycznym przy stałym wzroście produkcji rolnej, w której pracownicy Instytutu (m.in. A. Brzoza, J. Tepicht, Z. Grochowski) podnosili zagadnienia efektywności nakładów, czynników produkcji rolniczej, roli kółek rolniczych w przebudowie społecznej rolnictwa, kojarzenia wzrostu produkcji i przebudowy (KiW, 1964; KiW, 1966). Potrzeba zwiększenia produkcji rolnej była głównym czynnikiem sprzyjającym gospodarce chłopskiej, ponieważ analizy prowadzone w Instytucie niedwuznacznie wskazywały na wyższą produktywność ziemi i środków produkcji w gospodarstwach indywidualnych, jak też na znaczne możliwości zwiększenia produkcji towarowej w tych gospodarstwach (Stelmach, 1975; Grochowski, 1976). W sytuacji braku kapitału na czoło wysuwała się kapitałochłonność produkcji końcowej brutto (w nawiasach: netto), tj. wartość środków trwałych w zł/100 zł wartości produkcji (ceny stałe 1971 r.), która przeciętnie w latach 1974-75 kształtowała się następująco, tj. wartość środków trwałych: gospodarstwa indywidualna 256 (297) a PGR 471 (745), nakłady pieniężne (łącznie z amortyzacją): gospodarstwa indywidualne 38,2 (28,1) a PGR 81,3 (70,0) (Grochowski, 1976, s. 5, tab. 1).

W latach 70. w dyskusji o polityce rolnej udział brali m.in. A. Woś (o roli rynku i cen w procesie sterowania produkcją gospodarstw chłopskich), T. Rychlik (o reformie systemu ekonomicznego PGR), Z. Grochowski (czynniki wzrostu produkcji rolnej) (Rasiński (red.), 1971; Rasiński (red.), 1972). Z. Grochowski uzasadniał, że tempo przeobrażeń w rolnictwie zależy od: 1) tempa rozwoju gospodarczego całego kraju, 2) możliwości zapewnienia rolnictwu dostatecznej ilości przemysłowych środków produkcji, 3) możliwości wchłaniania przez działy nierolnicze siły roboczej z rolnictwa (Grochowski, 1974, s. 12), konstatując, że „pozostawienie swobody rolnikom w wyborze form gospodarowania, decydowaniu o własnych losach, to jeden z podstawowych warunków bezkonfliktowego harmonijnego łączenia procesu przemian społecznych na wsi z jednoczesnym stałym wzrostem produkcji rolnej” (tamże, s. 18). To zostało następnie uzupełnione o postulat stopniowego zbliżania warunków życia i pracy mieszkańców wsi do warunków w miastach.

W Instytucie rozwijano tzw. teorię subsumpcji, według której przebudowa rolnictwa to nie tylko uspołecznienie ziemi, ale przede wszystkim uspołecznienie procesu produkcji rolniczej. Wskazywano na możliwość pogodzenia wzrostu produkcji rolnej i gospodarki indywidualnej (chłopskiej) z uspołecznieniem rolnictwa, ponieważ gospodarstwa chłopskie są coraz bardziej zintegrowane a nawet wtopione

w socjalistyczne otoczenie rolnictwa. Zatem nic nie stoi na przeszkodzie, aby uznać gospodarstwa chłopskie za trwały element socjalistycznego rolnictwa (Grochowski (red.), 1976). Badania w pierwszej połowie lat 80. doprowadziły do wniosku, że „naczelnym zadaniem rolnictwa jest utrzymanie społecznie pożądanego tempa wzrostu produkcji rolniczej, natomiast przebudowa rolnictwa powinna temu służyć” (Woś (oprac.), 1986, s. II). Czy temu służyła? Odpowiedź dawały analizy Instytutu wskazujące np. na zużycie pasz z zakupu na 1000 zł produkcji końcowej (w zł, ceny stałe): 1978 r. – PGR 284 zł, RSP 470 zł, ZGR⁸ 735 zł, gospodarstwa indywidualne 150 zł; 1982 r. – PGR 195 zł, RSP 268 zł, ZGR 632 zł, gospodarstwa indywidualne 77 zł (Woś (oprac.), 1986, s. 426, tab. XII. 4).

Od połowy lat 70. wyraźniej zaznaczył się kurs na industrializację rolnictwa⁹. Wyrazem tego było zwiększenie dostaw środków przemysłowych do produkcji rolnej, rozwijanie gospodarstw specjalistycznych, przemysłowych metod produkcji zwierzęcej oraz gospodarstw towarowych. Specjalizacja stała się rządowym programem aktywizacji gospodarki chłopskiej (przez preferencje dla gospodarstw specjalistycznych) i wspieranie zespołów rolników indywidualnych. Gospodarstwa specjalistyczne stały się rozwojowym segmentem gospodarki indywidualnej i tego nie odwróciło wprowadzenie w 1989 r. gospodarki rynkowej radykalnie zmieniającej ich warunki gospodarowania, aczkolwiek pojawił się czynnik ryzyka co do cen i zbytu (Grochowski, Kaźmierczak, 1991, s. X). Obok gospodarstw indywidualnych specjalizujących się w produkcji zwierzęcej, rozwijano również taką produkcję w fermach przemysłowych, aby zwiększyć podaż dla złagodzenia niedoborów produktów mięsnych na rynku.

Komercjalizacja to jeden z podstawowych procesów industrializacji rolnictwa o krytycznym znaczeniu dla przejścia gospodarstw chłopskich z motywu egzystencjalnego na motyw biznesowy. W latach 80. wspólnie z specjalizacją rozwijano koncepcję gospodarstw towarowych (wysokotowarowych), których rozwój nabrał przyspieszenia w latach transformacji ustrojowej a następnie integracji europejskiej, kiedy wprowadzono także pojęcie gospodarstwa rozwojowego, rozumiejąc pod nim „preferowany przez państwo model gospodarstwa rolnego, zapewniający zatrudnienie rodziny oraz dochody porównywalne ze średnimi dochodami poza rolnictwem” (Michna, Mierosławska, 2009, s. 47). Gospodarstwa towarowe o większej skali (tzw. wielkotowarowe przedsiębiorstwa rolne) powstające po 1990 r. były przedmiotem badań Instytutu, które wskazywały na znaczący wzrost produktywności całkowitej, co nie dotyczyło jednak spółek Skarbu Państwa, a jednocześnie obserwowano symptomy pogarszania oddziaływania takich przedsiębiorstw na środowisko naturalne (Kagan, 2014, s. 134).

Transformacja rolnictwa wymaga finansowania a tymczasem słabość ekonomiczna gospodarstw rolnych powodowała, że nie były one w stanie wychodzić poza inwestycje odtworzeniowe. Z. Grochowski sformułował i uzasadniał tezę, że

⁸ ZGR – zespołowe gospodarstwa rolne kółek rolniczych.

⁹ Kierunek na industrializację rolnictwa był zalecany przez Misję Fundacji Rockefellera pod przewodnictwem N. Borlauga, która przebywała w Polsce w 1983 r. (Raport, 1983) oraz raport Banku Światowego z 1986 r. (WB, 1986).

nakłady inwestycyjne na rekonstrukcję techniczną i społeczną muszą być sfinansowane ze środków społecznych w formie wzrostu zadłużenia i dotacji (Grochowski, 1977a, s. 18). Gospodarstwa chłopskie dostosowywały akumulację i spożycie do koniunktury w ten sposób, że w okresach wzrostu dochodów szybciej rosła akumulacja niż spożycie, natomiast w okresach spadku ujawniał się „efekt rygla”, tj. gospodarstwa chroniły spożycie a ograniczały akumulację (Gulbicka, 1986, s. 301). Sytuacja niewiele zmieniła się w okresie transformacji ustrojowej, natomiast po akcesji napływ kapitału do rolnictwa był znaczący. Jednak wykorzystanie kapitału zewnętrznego, zwłaszcza z funduszy publicznych (subwencje) wymaga rozważań, gdyż „dysponowanie funduszami publicznymi zachęca polityków rolnych do uprawiania korupcji politycznej oraz tworzenia patronatu politycznego” (Kulawik, 1999, s. 81), jak też powoduje alokację subwencji do bogatszych rolników.

Ważnym obszarem transformacji są struktury rolne, zwłaszcza struktura agrarna, struktura własnościowa i struktura społeczno-ekonomiczna. Były one przedmiotem stałego monitorowania oraz badania sił i uwarunkowań zmian tych struktur, zwłaszcza struktury agrarnej. Punkt zwrotny w przemianach struktury agrarnej nastąpił pod koniec lat 80., kiedy rolnictwo weszło na drogę „samoistnej” stopniowej poprawy struktury agrarnej. W analizach ukazywano czynniki i bariery przemian struktury agrarnej oraz sporządzano prognozy w tym zakresie (m.in. przez Z. Grochowskiego, A. Wosia, A. Szemberg, W. Józwiaka).

Po 1989 r. powstały warunki ustrojowe do transformacji industrialnej rolnictwa według zalecanej przez Bank Światowy na progu transformacji strategii rozwoju rolnictwa w warunkach wolnego rynku (WB, 1990). Transformację wyznaczały zmiany w sferze systemowej (ekonomicznej): urynkowienie cen rolnych, pojawienie się konkurencji, większa podaż środków do produkcji rolnej i instytucjonalnej – budowa instytucji rynkowych, jak też przekształcenia PGR¹⁰. Natomiast nie było warunków ekonomicznych – zwłaszcza kapitału w rolnictwie oraz miejsc pracy poza sektorem rolnym. Te bariery znacząco złagodziła akcesja do Unii Europejskiej i objęcie polskiego rolnictwa mechanizmami WPR.

Zarządzanie rolnictwem przeszło znaczącą ewolucję, poczynając od polskiej wersji NEP w latach odbudowy (1946-1949) przez scentralizowany system planowo-nakazowy do gospodarki wolnorynkowej i wspólnej polityki rolnej. Plan rolnictwa obejmował podmioty rolnictwa uspołecznionego i sfery obsługi rolnictwa oraz, w mniejszym zakresie, gospodarkę chłopską. Z czasem zrodziła się koncepcja modelu rynku regulowanego z obszarami bezpośredniego oddziaływania centrum (infrastruktura rolnictwa, sfera badań, polityka inwestycyjna, państwowe rezerwy żywnościowe) i oddziaływania pośredniego przez zastosowanie pewnych instrumentów, jak kontrakty, podatki i inne obciążenia, ubezpieczenia, zaopatrzenie, zbył, usługi, doradztwo i oświata (Woś, 1985); sprzeciwiano się ingerencji

¹⁰ Ocena tych przekształceń (w istocie krach PGR w wyniku decyzji politycznych z 1990 r.) nie jest jednoznaczna. Na przykład A. Woś stwierdził: „Te straty nie były konieczne, jeśliby przyjęto inną drogę rekonstrukcji tego sektora, co było możliwe. Uznano, że sprawą nadrzędną jest prywatyzacja gospodarstw państwowych, a efekty ekonomiczne przyjdą jako efekt prywatyzacji. Założenie, że wystarczy zmienić formę własności, aby osiągnąć nową jakość w sensie ekonomicznym, okazało się błędne” (Woś (kier.), 1993, s. 24).

centrum w ceny, których wyznaczenie trzeba pozostawić rynkowi (Woś, 1988). Transformacja ustrojowa zakończyła stadium gospodarki planowo-nakazowej¹¹ oraz wprowadziła instrumentarium ekonomiczne z przesuwaniem wsparcia dochodów rolników z cen na rzecz subwencji bezpośrednio do dochodów (coraz bardziej warunkowanych środowiskowo), subwencji do ubezpieczeń rolniczych i społecznych, płatności za usługi ekologiczne. Towarzyszyły temu zmiany w sferze instytucjonalnej – w gruzach legły państwowe i spółdzielcze instytucje tworzone w okresie powojennym a powołano nowe: Agencję Rynku Rolnego (1990 r.), Fundusz Restrukturyzacji i Oddłużenia Rolnictwa (1992 r.), który zastąpiła Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (1994 r.), Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa (1991 r.), która została przekształcona w Agencję Nieruchomości Rolnych (2003 r.) oraz Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa (2017 r.).

W latach 80. zaczęły pojawiać się symptomy nowego spojrzenia na proces industrializacji rolnictwa, które z dzisiejszej perspektywy można określić frazą „ku zrównoważeniu”. A. Woś – ówczesny dyrektor Instytutu – konstatował, że „W strategii rozwoju rolnictwa nie można pominąć kwestii środowiska naturalnego. Środowisko to i jego elementy, jak chociażby przestrzeń, stają się dobrem rzadkim, a przez to ważną kategorią ekonomiczną, która musi być uwzględniona tak w decyzjach strategicznych, jak i operatywnych – w całym rachunku społecznym” (Woś, 1980, s. 1251). Następnie podniósł nadal aktualne wyzwanie, że współczesne społeczeństwa „muszą pogodzić imperatyw wzrostu produkcji żywności w krótkim okresie, aby sprostać rosnącym potrzebom, z imperatywem zachowania środowiska naturalnego i zasobów w okresie długim, co z kolei stanowi niezbywalny warunek poprawy wyżywienia i warunków życia w przyszłości” (Woś, 1996, s. 10). Ekologiczne aspekty produkcji rolnej i żywności oraz potrzebę konsensusu w sprawie polityki rolnej i żywnościowej podnosił także W. Michna (Michna, 1991). Na początku pierwszej dekady bieżącego stulecia sformułowano koncepcję rolnictwa społecznie zrównoważonego (Woś, Zegar, 2002). Badania w tym zakresie nasiliły się po akcesji do UE i ujęciu tej problematyki w Programach Wieloletnich – wyniki zostały upowszechnione w serii 50 zeszytów „Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym”, a także w innych publikacjach odnoszących się do szerokiego spektrum problemów (Zegar, 2012), zrównoważenia rolnictwa (Toczyński i in., 2013), zrównoważenia gospodarstw rolnych (Wrzaszcz, 2012), czy wpływu działań proekologicznych na efektywność ekonomiczną gospodarstw (Zieliński, 2016).

Ekonomika rolnictwa i gospodarki żywnościowej

Badania skupiały się na zagadnieniach właściwych dla klasycznej ekonomiki rolnictwa w ujęciu całego rolnictwa i jego segmentów (gospodarstwa indywidualne, państwowe, spółdzielcze, kółka rolnicze), sfery produkcyjnej obsługi rolnictwa, organizacji rolniczych. Z czasem badaniami objęto całą gospodarkę żywności-

¹¹ Należy nadmienić, że rolnictwo w krajach rozwiniętych jak żaden inny sektor przez prawie 100 ostatnich lat podlegało znacznej regulacji państwa. Akcesja do UE podniosła na wyższy poziom regulację i w przypadku rolnictwa rodzinnego jest to poziom znacząco ograniczający swobodę decyzyjną rolników.

wą – poszerzając zakres tematyczny o relacje z gospodarką narodową, uwarunkowania zewnętrzne (w tym globalne), środowiskowe i społeczne.

Spośród szerokiego spektrum tematycznego badań z zakresu ekonomiki za najważniejsze można uznać badania kosztów produkcji, dochodów i bezpieczeństwa żywnościowego¹². Badania kosztów produkcji rolniczej, w tym także kosztów jednostkowych produktów rolniczych, mają kluczowe znaczenie w całej ekonomice gospodarstw rolnych i sektora rolnego. Badania kosztów nawiązywały do koncepcji S. Moszczeńskiego – wyróżnienia kosztów gospodarczych (związanych z uruchomieniem produkcji) i kosztów majątkowych (wynikających z istnienia majątności). Badania kosztów produkcji w gospodarstwach sektora uspołecznionego (PGR i RSP) prowadzono na bazie danych sprawozdawczych, natomiast w przypadku gospodarstw chłopskich wykorzystano dane rachunkowości rolnej. Spory wokół kosztów produkcji (i opłacalności) toczyły się w kilku kwestiach: 1) uwzględniania w kosztach produkcji renty gruntowej i oprocentowania środków trwałych; 2) obliczania kosztów produkcji tylko dla całego gospodarstwa (metoda organiczna z wykorzystaniem księgowości syntetycznej) lub również dla gałęzi i produktów (metoda rozdzielcza z wykorzystaniem księgowości analitycznej); 3) ustalania kosztów nakładów własnych¹³; 4) obliczania opłacalności produkcji (stosunek ceny do kosztu). Pojawił się problem kategorii dochodu, którą należy stosować (dochód globalny czy dochód czysty) i uwzględniania obciążeń podatkowych, renty gruntowej oraz oprocentowania środków produkcji (Grochowski, 1958). Badania kosztów jednostkowych produktów rolnych systematycznie prowadzono od 1965 r., pokonując różne problemy metodyczne przez system Agrokoszty aż do rachunku kosztów niewykorzystanych zasobów (Skarzyńska, 2016). Badania kosztów jednostkowych były potrzebne w związku z regulowaniem cen rolnych przez państwo, a nie przez wolny rynek. Ceny bowiem odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu dochodów i struktury produkcji.

Dochody w rolnictwie ze zrozumiałych powodów powinny być badane zarówno w odniesieniu do całego rolnictwa, jak i gospodarstw rolnych. W tym pierwszym zakresie Instytut (Z. Grochowski) przez wiele lat ustalał dochody sektora rolnego, wychodząc od produkcji czystej, natomiast do ustalenia dochodów indywidualnych gospodarstw rolnych wykorzystywano dane rachunkowości rolnej (Czerniewska, 1959), a później także dane budżetów gospodarstw domowych. Sytuacja się zmieniła po rozpoczęciu sporządzania rachunków narodowych i rachunków ekonomicznych rolnictwa i następnie po akcesji do UE w związku z transferami w ramach WPR. Dopłaty bezpośrednie i inne subwencje znacząco wpłynęły na

¹² Poza tekstem pozostają np. zagadnienia konkurencyjności rolnictwa i gospodarki żywnościowej (prezentowane w pracach m.in. A. Wosia, I. Szczepaniak, P. Chechelskiego, R. Grochowskiej, M. Wigiera, A. Kowalskiego), podatku rolnego i systemu ubezpieczeń społecznych (m.in. prace J. Kulawika, J. Pawłowskiej-Tyszko, J. Góral, M. Wigiera).

¹³ W Instytucie opracowano metodę, która przyjmowała: a) produkty obrotu wewnętrznego liczone są według kosztów własnych, b) produkty uboczne (słoma, obornik, liście buraczane itp.) liczone są wg cen zaliczeniowych (obliczanych poprzez pomniejszenie kosztu produktu głównego o wartość produktów ubocznych; ceny zaliczeniowe wyrażają umowne koszty własne), c) nakłady ziemi – ziemię traktuje się jako kapitał gruntowy i uwzględnia się jego oprocentowanie, d) nakłady trwałych środków produkcji – uwzględnia się amortyzację i oprocentowanie.

dochody i całą ekonomikę gospodarstw rolnych, co dokumentują dane FADN oraz RER. W Instytucie prowadzono także prace nad zasadami i instrumentami polityki dochodów (Ostrowski, 1988). Chodziło zwłaszcza o skutki przyjętej w 1971 r. zasady równego tempa wzrostu dochodów ludności rolniczej i nierolniczej, a od 1981 r. zasady parytetu dochodów. Ekspert Instytutu brał udział w toczącej się dyskusji o parytecie dochodów, w rozstrzygnięciu dylematów: czy parytet ustalać na osobę, czy na zatrudnionego; czy tylko dla tzw. gospodarstw pełnorolnych, czy razem z dwuzawodowymi; czy pod uwagę brać dochody całkowite, czy tylko przeznaczone na spożycie i inwestycje nieprodukcyjne, jak wyceniać spożycie naturalne. Koncepcja parytetu dochodów była przedmiotem krytyki ze strony niektórych środowisk, w tym Konsultacyjnej Rady Gospodarczej (KRG, 1974), natomiast za parytetem opowiedziała się Rada Gospodarki Żywnościowej (RGŻ, 1974). Jeżeli parytet miał służyć stanowieniu cen, to oczywiście wysokie ceny skupu powodowały inflację, chroniły gospodarstwa mało efektywne i blokowały zmiany strukturalne w rolnictwie. Słuszne było wiązanie parytetu z wydajnością pracy w rolnictwie, na którą wpływała zwłaszcza podaż środków produkcji dla rolnictwa oraz popyt na pracę. Stąd przyjęto kompromisowo polityczną zasadę parytetu dochodów w „warunkach efektywnej produkcji”.

Zainteresowanie gospodarką żywnościową w badaniach rolniczych zostało zintensyfikowane po połączeniu IER i IEiOPS. W Instytucie sformułowano koncepcję ujęcia i analiz gospodarki żywnościowej z wykorzystaniem metody przepływów międzygałęziowych (Zegar, 1981; Woś, Zegar, 1983). Monitorowano zmiany i sporządzano prognozy (Kamiński, 1980). W okresie transformacji, a zwłaszcza po akcesji, ujawniła się rosnąca zależność przemysłu spożywczego od importu, co wymagało analizy wpływu globalizacji i integracji na gospodarkę żywnościową oraz zakresu suwerenności żywnościowej¹⁴. Badano rosnące znaczenie korporacji zagranicznych oraz przejmowanie wartości dodanej przez podmioty zagraniczne kosztem producentów krajowych (Chechelski, Grochowska, Wigier, 2014). Ustalono, że zastąpienie systemu integracji rolnictwa i przemysłu spożywczego budowanego w gospodarce planowej przez system bazujący na rynku było niezwykle korzystne (Chechelski, 2008, s. 210). Globalizacja zwiększa udział przetwórców, handlu i konsumentów w wartości dodanej łańcuchów żywnościowych a umniejsza udział rolników. Polityka taniej żywności prowadzona w latach 1945-1989 (przez dostawy obowiązkowe po zaniżonych cenach, subwencje i preferencyjne kredyty, subwencje do środków produkcji, ceny dekretowane) prowadziła do wyższego spożycia żywności niż wynikałoby to z poziomu rozwoju gospodarczego oraz tworzyła dobrą koniunkturę w rolnictwie dla wszystkich gospodarstw rolnych, ale nie prowadziła do poprawy kondycji zdrowotnej społeczeństwa (brak jodu, wapnia oraz nadmiar tłuszczów zwierzęcych) (Michna, 1996, s. 21). Stąd podkreślano potrzebę edukacji konsumenta, ponieważ nieracjonalne żywienie wynika także z niewystarczającej

¹⁴ Kwestia samowystarczalności żywnościowej nabrała na znaczeniu w związku z wprowadzeniem restrykcji gospodarczych, zwłaszcza przez USA, po wprowadzeniu stanu wojennego. W latach 1976-1981 Polska kupiła za granicą ponad 40 mln t zbóż z czego tylko 3 mln t w krajach socjalistycznych. Zakup śrut, makuchów i mączek rybnych w tym okresie wyniósł ok. 8 mln t wyłącznie z krajów kapitalistycznych. W tym okresie społeczeństwo domagało się wzrostu podaży żywności a spożycie mięsa wzrosło o ok. 20 kg *per capita*.

wiedzy (Kamiński, 1980; Gulbicka, Kwasek, 2004). Sprawie wyżywienia poświęca się coraz więcej uwagi w badaniach Instytutu, poszerzając i pogłębiając znacząco analizy (Michna, Gulbicka, Chmielewska, 1992; Gulbicka, 2000; Chmielewska, 2000; Gulbicka, Kwasek, 2004; Kwasek, 2012; Świetlik (red.), 2015; Kowalczyk, 2018). Przedmiotem analiz są również uwarunkowania ekologiczne bezpieczeństwa żywnościowego (Michna, 1991; Michna, 1992), programy adresowanej pomocy żywnościowej m.in. dla uczniów szkół podstawowych i ponadpodstawowych (program drugich śniadań), program pomocy żywnościowej dla niemowląt i dzieci do lat 6 oraz dla kobiet w ciąży (Michna, 1996), a także jakość żywności.

Transformacja wsi

Problematyka wsi od początku była przedmiotem analiz Instytutu bazujących na danych GUS i WAW oraz doraźnych ankietach. Badania w tym zakresie były prowadzone zwłaszcza w zespole kierowanym przez B. Gałęskiego, A. Szemberg i A. Sikorską – z udziałem m.in.: L. Ostrowskiego, A. Wrzochalskiej, B. Karwat-Woźniak, M. Dudka i P. Chmielińskiego. Dotyczyły one przede wszystkim historycznego procesu dezagrarnizacji wsi: od tożsamości gospodarstw rolnych i wsi do marginalizacji rolnictwa. Skutki tego procesu jak w pigułce ogniskują się we frakcji ludności wiejskiej, dla której dochody z działalności rolniczej stanowią podstawowe źródło utrzymania. Frakcja ta w okresie powstania Instytutu wynosiła nieco ponad 8/10, a obecnie wynosi 1/10. W strukturze społeczności wiejskiej systematycznie rośnie odsetek ludności bezrolnej – rodzin niechłopskich. Badania w zakresie rozwoju ekonomicznego i społecznego wsi obejmowały szeroką paletę problemów dotyczących struktur rolnych, migracji, demografii, wykształcenia, organizacji wiejskich, infrastruktury technicznej i społecznej, poziomu życia – aż do kursu na zrównoważony rozwój.

Problemem wsi był nadmiar ludności, która nie miała pracy w gospodarstwach rolnych i mało licznych pozarolniczych podmiotach gospodarczych i organizacyjnych. Ludność zbędna w rolnictwie była pokaźna, mimo że w okresie odbudowy (lata 1946-1949) odpływało z rolnictwa około 0,5 mln osób rocznie. Jeszcze w połowie lat 50. liczbę zbędnych zawodowo czynnych w gospodarce chłopskiej szacowano na 2,3 mln w gospodarstwach do 14 ha, natomiast w gospodarstwach powyżej 14 ha niedobór wynosił około 80 tys. z uwagi na ówczesne wyposażenie techniczne (Brzoza, 1957, s. 40). Rozwój przemysłu i innych sektorów zdejmował nadwyżki siły roboczej wynikające ze stosunkowo wysokiego przyrostu naturalnego poprzez migrację stałą i sezonową (ludność dwuzawodowa), lecz nie sięgał do ludności zbędnej w rolnictwie. Taki stan utrzymywał się aż do lat 90. XX w. Powolny rozwój pozarolniczych miejsc pracy w warunkach dużego wzrostu demograficznego prowadził do znacznego bezrobocia, które okazało się trudne do wyeliminowania. Sytuacja w tym zakresie znacząco poprawiła się po akcesji – do czego przyczynił się rozwój rynku pracy w miastach i na wsi oraz emigracja zagraniczna. Nadal jednak tworzenie miejsc pracy bezpośrednio na wsi jest pożądane – za czym przemawia mała mobilność wiejskiej siły roboczej oraz niższe koszty życia na wsi (w tym mieszkań). Temu sprzyja ogromny wzrost wykształcenia ludności wiejskiej – także rolników (Chmieliński i in., 2013). Wykształcenie, o ile idzie w parze

z wiedzą, jest ważne, ponieważ w miarę rozwoju i spadku pracujących w rolnictwie maleje znaczenie pracy fizycznej a rośnie wiedzy – poziomu umiejętności. Wykształcenie poszerza także możliwości pracy poza gospodarstwem.

Ważnym przedmiotem badań Instytutu jest infrastruktura techniczna i socjalna wsi (komunikacyjno-transportowa, telekomunikacyjno-łącznościowa, kanalizacyjno-wodociągowa, oświatowo-wychowawcza, kulturalna, ochrony zdrowia, rekreacyjna). Stan infrastruktury na wsi jest istotny dla rozwoju ekonomicznego i społecznego wsi, dla żywotności miejscowości wiejskich oraz ZRRiOW. W szczególności istotne są urządzenia i instytucje wspierające równowagę przyrodniczą, odnowę żyzności gleb i równowagę społeczną oraz umożliwiające optymalne wykorzystanie zasobów wewnętrznych gospodarstw, sprzyjając ich wielofunkcyjności (Kołodziejczyk (red.), 2013, s. 100).

Dochody i infrastruktura to podstawowe czynniki wyznaczające poziom życia ludności wiejskiej. Poziom ten w różnych aspektach był od początku przedmiotem monitorowania i analiz Instytutu – dawniej głównie na bazie danych WAW i GUS, a obecnie głównie na danych GUS (Gulbicka i Niewęglowska, 1995; Chmielewska i Zegar, 2020).

Rozwój wsi integralnie wiąże się z organizacjami wiejskimi mocno zakorzenionymi na wsi (organizacje pożytku publicznego, zawodowe, samorządowe, spółdzielczość, OSP, KGW, BS). Ich rola w rozwoju wsi jest nie do przecenienia (Michna, 2010; Kołodziejczyk (red.), 2014).

Stan społeczno-ekonomiczny miejscowości wiejskich jest zróżnicowany regionalnie. Odcisk piętna historii nadal jest widoczny. Postępuje także różnicowanie miejscowości wiejskich w zależności od skomunikowania z ośrodkami miejskimi. Miejscowości lepiej skomunikowane stają się suburzbiami, natomiast miejscowości słabiej skomunikowane schodzą na pozycje peryferyjne i nierzadko dotyka je zjawisko depopulacji. Mamy zatem do czynienia z układaniem się miejscowości wiejskich jako *continuum* na linii metropolie-miejscowości peryferyjne.

Badania Instytutu dokumentujące ogromny postęp w rozwoju wsi, w tym w zakresie infrastruktury i poziomu życia, a nawet dobrostanu wiejskiego – zwłaszcza po akcesji do UE – wskazują na to, że wieś staje się coraz bardziej atrakcyjnym miejscem do życia także dla mieszkańców miast.

W służbie nauki, praktyki i polityki

Instytut poza badaniami statutowymi realizował także projekty badawcze finansowane w innym trybie, ekspertyzy na potrzeby przede wszystkim ministerstwa nadzorującego Instytut, ale i innych naczelnych i centralnych organów państwa oraz organizacji rolniczych i gospodarczych. Ważną rolę w tym zakresie spełniały tworzone własne bazy danych. Instytut prowadził również rozległą działalność wydawniczą, szkoleniową oraz organizował seminaria i konferencje. W szczególności chodzi o konferencje związane z realizacją Programów Wieloletnich (PW) z licznym udziałem badaczy zagranicznych, które umacniały międzynarodową pozycję Instytutu i dały asumpt do zintensyfikowania współpracy międzynarodowej. Instytut był także inicjatorem utworzenia ERDN (Europejskiej Sieci Obszarów Wiejskich).

Bazy danych. Instytut od samego początku prowadził rachunkowość rolniczą, którą otrzymał jako wiano wraz z Wydziałem Drobnych Gospodarstw PINGW. Wyniki gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość były corocznie publikowane od 1956 r. w serii wydawniczej Instytutu pt. *Wyniki rachunkowości rolnej gospodarstw indywidualnych*. System rachunkowości rolnej ewoluował pod względem metodycznym i liczby objętych nim gospodarstw, przy czym największe zmiany zaszły w związku z akcesją Polski do UE, kiedy system ten stał się elementem polskim unijnego systemu rachunkowości rolnej (FADN). Znaczący wkład w te zmiany wniósł ówczesny kierownik Zakładu Rachunkowości Rolnej dr L. Goraj. Dane FADN są wykorzystywane w badaniach Instytutu, jak również w badaniach wielu placówek naukowych, w doradztwie rolniczym oraz w dydaktyce szkolnej i akademickiej.

Unikatową w skali europejskiej, a zapewne i światowej, jest baza danych gromadzonych w ramach tzw. wielkiej ankiety wiejskiej (WAW), przeprowadzanej – poza nielicznymi wyjątkami – co cztery lata od 1952 r.¹⁵ do 2016 r. Przedmiotem badań była cała wieś oraz pojedyncze dobrane losowo gospodarstwa domowe. Narzędzia badawcze stanowiły dwa kwestionariusze: „Rodzina i Gospodarstwo” – skierowany do wiejskich gospodarstw domowych – oraz „Ogólna charakterystyka wsi” – dla zebrania informacji o całej miejscowości wiejskiej, infrastrukturze, życiu społecznym i kulturalnym. W 1952 r. badaniem objęto 120 wsi i kontynuowano je do 1976 r., kiedy liczbę ankietowanych wsi zwiększono do 186. W latach transformacji liczbę ankietowanych wsi ze względów ekonomicznych zmniejszono do 73, a w 2000 r. ankietą objęto 76 wsi. W całym okresie w stałej obserwacji było 29 wsi. Ankieta stanowiła wartościowe źródło wiedzy o ewolucji chłopskiego rolnictwa i wsi. Niestety z braku środków zaprzestano jej kontynuowania.

Rachunki Ekonomiczne Rolnictwa (RER), stanowiące rachunek satelitarny do rachunków narodowych, w Instytucie zapoczątkował W. Józwiak we współpracy z GUS od 1998 r. RER są sporządzane w oparciu o jednolitą metodę we wszystkich krajach UE. W RER ustala się podstawowe kategorie produkcyjno-ekonomiczne sektora rolnego z wyróżnieniem gospodarstw osób fizycznych i gospodarstw osób prawnych. Baza RER, dostępna dla wszystkich krajów UE, umożliwia śledzenie zmian w rolnictwie oraz analizy komparatywne. Dane RER są przekazywane do Eurostatu a w kraju wykorzystywane w ekspertyzach i pracach podejmowanych przez różne ośrodki naukowe. Bogactwo bazy nie jest jeszcze w pełni spożytkowane w analizach ekonomicznych.

Na podstawie wielkotowarowych gospodarstw rolnych sporządzano ranking – tzw. *Lista 300 najlepszych przedsiębiorstw rolnych*. Ranking był prowadzony na bazie danych jednostkowych z lat 1994-2016. Ostatnie, 23. zestawienie ukazało się w 2017 roku. Publikowane były głównie dane finansowe dla 300 najlepszych gospodarstw rolnych w kraju (za wyjątkiem 1994 r., kiedy uwzględniono 200 gospodarstw). Równoległe prowadzone było badanie wielkoobszarowych gospodarstw

¹⁵ Badania społeczno-ekonomicznej struktury wsi i rolnictwa prowadzone w okresie przedwojennym przez Instytut Gospodarstwa Społecznego (IGS) zostały wznowione po wojnie w 1947 r. przez Departament Ekonomiczny Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych.

rolnych. Na potrzeby tego badania corocznie gromadzono szczegółowe dane jednostkowe średnio z 150 gospodarstw rolnych w kraju.

Wraz z transformacją zostały podjęte w Instytucie badania rynkowe, na których potrzeby są gromadzone dane statystyczne dotyczące rynku krajowego, unijnego i światowego. Dane empiryczne dotyczące w szczególności krajowego rynku są gromadzone w formie elektronicznej. Dane dotyczą wszystkich elementów rynku rolno-żywnościowego w całym łańcuchu dostaw. Szeregi czasowe oraz niektóre dane w ujęciu miesięcznym (lub kwartalnym) umożliwiają analizę statystyczną w długim okresie z uwzględnieniem cyklicznych zmian koniunkturalnych i wahań sezonowych. Zgromadzone bazy danych dotyczące rynków rolnych stanowią podstawę do współpracy z administracją rządową i unijną oraz innymi jednostkami naukowo-badawczymi w kraju i za granicą.

Na potrzeby realizacji PW gromadzono dane o gospodarstwach rolnych zbierane przez GUS w PSR 2002 i 2010 oraz w badaniach struktury rolnej 2005, 2007 i 2016. Dane te, przetworzone i zestawione w obszernych zestawieniach tematycznych według regionów i województw, posłużyły do analiz w różnicowaniu gospodarstw oraz zmian w czasie.

Projekty badawcze realizowane w Instytucie. Instytut od wielu lat realizował – poza badaniami statutowymi – różne projekty badawcze w ramach prac zleconych i programów węzłowych. Na przykład w 1989 r. realizował Centralny Program Badań Podstawowych 10.06 „Kierunki i czynniki rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej”¹⁶, Resortowy Program Badawczo-Rozwojowy „Rachunkowość rolna gospodarstw indywidualnych” oraz 18 prac zleconych przez MRiGŻ i inne jednostki gospodarcze oraz naukowo-badawcze (Sprawozdanie, 1990). Badania zlecane zostały zintensyfikowane w ostatnim 30-leciu – także w związku ze zmianami systemu finansowania i systematycznym ograniczaniem środków na badania statutowe. Od 1991 r. Instytut realizował 58 projektów badawczych finansowanych przez KBN, MNiSW, NCBiR, NCN, UE oraz inne instytucje. Projekty na ogół dotyczyły problemów o praktycznym znaczeniu. Szczególne znaczenie miało ustanowienie programów wieloletnich, w których trzy Instytut realizował w latach 2005-2019: (1) PW 2005-2009 „Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej”, (2) PW 2011-2014 „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej” i (3) PW 2015-2019 „Rolnictwo polskie i UE 2020+. Wyzwania, szanse, zagrożenia, propozycje”. Wyniki badań w ramach PW zostały zawarte w 498 raportach PW, nie licząc artykułów, referatów i doniesień.

Wkład poznawczy i użyteczny. Przede wszystkim trzeba wskazać na monitorowanie procesów ekonomicznych i społecznych w sektorze rolno-żywnościowym i na wsi, w tym czynników sprawczych, uwarunkowań, reakcji na instrumenty polityki, wyników produkcyjno-ekonomicznych i struktur rolnych. Przykład stanowi

¹⁶ W ramach tego programu realizowano pięć tematów: 1) Prognozowanie i programowanie rozwoju wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej, 2) Ekonomiczne instrumenty sterowania rozwojem gospodarki żywnościowej, 3) Efektywność gospodarowania w rolnictwie, 4) Efektywność gospodarowania w przedsiębiorstwach przemysłu spożywczego i obrotu rolnego, 5) Gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym.

ocena skutków polityki rolnej z propozycjami zmian w dekadzie lat 70. na zlecenie MRiGŻ (Woś (red.), 1982). W ocenie tej wskazano m.in. na błędy tej polityki, w tym przepływ ziemi z gospodarki indywidualnej do uspołecznionej, zahamowanie inwestycji, spadek produkcji, co doprowadziło do ostrego braku żywności. W ocenie sformułowano krytyczne uwagi o systemie scentralizowanego systemu kierowania gospodarką, w którym partykularne interesy branżowe (grupowe) przeważały nad interesem ogólnospołecznym. Uznano za konieczność oparcie systemu sterowania rolnictwem na prawach ekonomicznych przez rozwijanie systemu sterowania parametrycznego, wykorzystując ceny, kredyt, podatek, stopę procentową itd. oraz samoczynne mechanizmy regulacji (głównie mechanizmy rynkowe). Sformułowano wniosek, że orientacja na gospodarkę indywidualną jest głównym kierunkiem poprawy sytuacji żywnościowej.

Monitorowanie zmian gospodarki żywnościowej nabrało na znaczeniu po akcesji Polski do UE i ustanowieniu programów wieloletnich. Chodziło o wpływ WPR na polski sektor żywnościowy. Znajdywało to wyraz w licznych publikacjach m.in.: R. Grochowskiej, W. Józwiaka, J. Kulawika, R. Urbana, M. Wigiera, raportach z realizacji PW, referatach na konferencje naukowe, ekspertyzach oraz corocznej publikacji *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa*.

W Instytucie rodziły się koncepcje, które znajdowały wyraz w decyzjach politycznych. Tytułem przykładu można wskazać na tezę o konieczności rekonstrukcji technicznej rolnictwa przed rekonstrukcją społeczną (Grochowski (red.), 1975), koncepcję podatku rolnego wypracowaną przy udziale IUNG, która po niewielkich zmianach znalazła ujęcie legislacyjne i obowiązuje do dziś (Zegar (red.), 1988), koncepcję Agencji Rynku Rolnego (Urban (kier.), 1989), raport dla ministra rolnictwa i gospodarki żywnościowej – o tendencjach zmian oraz stanie wyżywienia społeczeństwa, w którym m.in. postulowano utworzenie Agencji Żywności i Wyżywienia jako organu wykonawczego ministra z powierzeniem m.in. funkcji monitorowania i edukacji w zakresie wyżywienia (Michna, Gulbicka, Chmielewska, 1992)¹⁷, czy *Pakt dla rolnictwa i obszarów wiejskich* (przyjęty przez RM 22 lipca, 1999 r.) (A. Woś, J. Zegar, A. Czyżewski).

W Instytucie wypracowywano także pewne metody, które następnie znalazły zastosowanie w analizach. Na przykład organiczny rachunek kosztów w rolnictwie, który nawiązywał do dorobku S. Moszczeńskiego (Moszczeński, 1946) i wspierał organiczne ujmowanie gospodarstwa rolnego. Chodziło zwłaszcza o wycenę nakładów obrotu wewnętrznego (próba uchwycenia mechanizmu sprzężenia zwrotnego i jego wpływu na wtórny rozdział nakładów pod produkty finalne) (Grochowski, 1958; Grochowski, 1965). Metoda obliczania kosztów jednostkowych produktów rolniczych, opłacalności i dochodowości produkcji rolniczej została następnie rozwinięta z uwzględnieniem kosztów pracy w gospodarce chłopskiej ustalanych jako wartość funduszu spożycia z dochodu rolniczego przypadająca na 1 dzień pracy

¹⁷ Już w toku badań zrodziła się myśl powołania przez MRiGŻ w 1991 r. Rady Monitoringu Jakości Gleb, Roślin, Produktów Rolnych i Spożywczych (przew. W. Michna), która przygotowywała raporty z badań monitoringowych (m.in. 1996, 1997, 1998).

w produkcji rolnej (wg danych GUS) (Grochowski, 1977b)¹⁸. Inne przykłady to syntetyczny wskaźnik koniunktury w rolnictwie (Woś, 1992). Ponadto Instytut ma znaczące osiągnięcia w zakresie metod ilościowych, rozwijanych w szczególności w zespole W. Rembisza.

Instytut w całym okresie pełnił funkcje eksperckie, sporządzając ekspertyzy i notatki o różnej wadze. W 2000 r. w Instytucie sporządzono 102 ekspertyzy, a w 2019 r. 232.

Upowszechnianie wiedzy. Wyniki badań Instytutu były udostępniane w postaci publikacji w wydawnictwach Instytutu, oficynach wydawniczych, środkach masowego przekazu, referatach na konferencje krajowe i zagraniczne, seminariach. Liczba publikacji tylko w ramach serii wydawniczych Instytutu w latach 1950-2019¹⁹ obejmuje prawie 2,5 tys. tomów (Podstawka, Wrzochalska, 2020). Do tej listy trzeba dodać wydawane od 1957 r. w Instytucie *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* (362 tomów), prace wydawane w ramach programów badawczych (np. w ramach PW 2005-2009 wydano 196 tomów, PW 2011-2014 – 178 tomów, a PW 2015-2019 – 124 tomy), prace poza seriami wydawane także we współpracy z innymi wydawnictwami²⁰.

Wśród publikacji Instytutu trzeba wyróżnić corocznie wydawaną w latach 1963 (za 1962 r.) – 2015 r. publikację *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa* (od 1982 r. *Analiza sytuacji produkcyjno-ekonomicznej rolnictwa i gospodarki żywnościowej*), opracowywaną przez zespół pracowników Instytutu o zmieniającym się składzie pod kierunkiem A. Wosia do 2008 r.²¹, a od 2007 r. pod kier. A. Kowalskiego. Analiza zawierała różnorodne tematy stosownie do sytuacji²² oraz baz danych i cieszyła się znacznym powodzeniem (w pewnym okresie jej skrócona wersja anglojęzyczna była przekazywana placówkom dyplomatycznym)²³.

¹⁸ Przeciętna wielkość funduszu spożycia w rodzinie chłopskiej stanowiła koszt reprodukcji siły roboczej, co posłużyło następnie wykorzystaniu danych rachunkowości rolnej do ustalenia kategorii ekonomicznych (produkcja czysta, dochód rolniczy, spożycie) różnych grup gospodarstw chłopskich (Kozłowski, 1968).

¹⁹ Tylko w 2019 roku w serii Studia i Monografie wydano 8 tomów, ZER – 4 tomy, Monografie PW – 8 tomów, *Analizy Rynkowe* – 19 tomów, publikacje poza serią – 3 tomy, biuletyn miesięczny *Rynek Rolny* – 3 drukami i 8 wersjami elektronicznymi, Publikacje Polskiego FADN – 21 tomów.

²⁰ IER w porozumieniu z Komitetem Ekonomiki Rolnictwa PAN i Sekcją Rolną PTE wyszedł z inicjatywą wydania serii prac społeczno-gospodarczych dotyczących wsi i rolnictwa (wzorem „Biblioteki Puławskiej”) przez PWRiL. Jako pierwsza została wydana praca Z. Grochowskiego (1958).

²¹ Z wyjątkiem 1988 r., kiedy zespołem kierował Z. Grochowski i 1989 r. pod kier. Z. Grochowskiego i A. Wosia.

²² W 1983 r. (dane za 1982 r.) po raz pierwszy analizą objęto przemysł spożywczy a w *Analizie* 1991 r. wprowadzono rozdział dotyczący rynków rolnych. Do 1981 r. łącznie *Analiza* była do użytku służbowego adresatów.

²³ *Analiza* nie stroniła od zajmowania stanowiska w ważnych zagadnieniach, np. wdrażanie planu Balcerowicza: „Stajemy oto przed zasadniczym dylematem, czy polityka rolna ma być kształtowana pod ciśnieniem bieżących potrzeb i żądań rolników, czy też ma być formowana przez sztaby polityków i forsowana w imię bez wątpienia słusznych interesów przyszłościowych” (Woś (kier.), 1991).

Pracownicy Instytutu publikowali swoje prace²⁴ oraz często zabierali głos w mediach społecznościowych na temat bieżących wydarzeń, często zmagając się z antywiejskimi i antyrolniczymi opiniami²⁵. Prace Instytutu były też prezentowane na imprezach wystawienniczych i promocyjnych, targach, podczas konferencji i seminariów²⁶.

Godzi się także napomknąć o wkładzie Instytutu w kształcenie kadr naukowych, co rozpoczęło Studium doktoranckie (kandydackie) w latach 1952-1956, w którym uczestniczyło 18 osób, w większości późniejszych profesorów i działaczy wysokiego szczebla (m.in.: D. Gałaj, B. Strużek, J. Okuniewski, W. Michna). W następnych latach Instytut wypromował pokaźną liczbę doktorów i doktorów habilitowanych zarówno przed Radą Naukową Instytutu, jak i w uczelniach akademickich. Wielu pracownikom Instytutu został nadany tytuł naukowy profesora (Podstawka, Wrzochalska, 2020).

²⁴ Liczba publikacji pracowników Instytutu w latach 1950-1965 wynosiła 2202 (łącznie z publikacjami zleconymi przez Instytut) (Instytut Ekonomiki Rolnej 1950-1965. Bibliografia. PWRiL, Warszawa), w latach 1966-1974 2250 pozycji (Instytut Ekonomiki Rolnej 1966-1974. Bibliografia. Warszawa 1975), w latach 1975-1979 1559 pozycji (Instytut Ekonomiki Rolnej 1975-1979. Bibliografia. IER, Warszawa 1980). W 2019 r. liczba publikacji wyniosła 518, w tym monografii 12, a prac popularno-naukowych 257 (Sprawozdanie, 2020).

²⁵ Jak np. na początku transformacji ustrojowej w obronie sektora rolnego czy na przełomie wieków aż do akcesji kiedy nasiliły się w mediach bardzo negatywne opinie nt. gospodarstw rodzinnych, które określano mianem skansenu, zaścianka, kuli u nogi, obciążeniem konsumentów utrzymaniem rolnictwa, postulując, aby gospodarstwa były jak zachodnioeuropejskie, a najlepiej jak amerykańskie. Samych zaś chłopów uznawano za relikw w Europie, oskarżając ich o ciemnotę i pijaństwo. W 2000 r. odnotowano 72 wystąpienia w mediach, a w 2019 r. 100.

²⁶ W 2000 r. pracownicy Instytutu wygłosili 105 referatów na konferencjach naukowych, w tym 25 na konferencjach międzynarodowych, a w 2019 r. odpowiednio 166 i 69.

Literatura

- Brzoza, A. (1957). *Zagadnienia opłacalności produkcji rolniczej w gospodarce chłopskiej*. Zjazd ekonomistów w sprawach rolnictwa (Materiały Zjazdowe). Wrocław: PTE, Oddział we Wrocławiu, s. 3-41.
- Czechelski, P. (2008). *Wpływ procesów globalizacji na polski przemysł spożywczy*. Studia i Monografie, nr 145. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Czechelski, P., Grochowska, R., Wigier, M. (2014). *Wsparcie publiczne i konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej*. Program Wieloletni 2011-2014, nr 129. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Chmielewska, B. (2000). *Spożycie żywności w gospodarstwach domowych rolników*. Studia i Monografie, nr 97. Warszawa: IERiGŻ.
- Chmielewska, B., Zegar, J.S. (2020). Poziom życia na wsi na tle kraju i Unii Europejskiej. W: *Polska wieś 2020. Raport o stanie wsi* (s. 115-138). Warszawa: WN SCHOLAR.
- Chmieliński, P., Dudek, M., Karwat-Woźniak, B., Krupin, W., Maksymenko, A., Wrzochalska, A. (2013). *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*. Program Wieloletni 2011-2014, nr 84. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Czerniewska, M. (1959). Dochody gospodarstw chłopskich w latach 1952/53-1957/58. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 5. Supplement, s. 3-12.
- Ezekiel, M. (1960). Sprawozdanie i wnioski z podróży po Polsce w dn. 20.IX-3.X. 1959 r. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 5, s. 122-133.
- Grochowski, Z. (1958). *Obliczanie kosztów i opłacalności produkcji w spółdzielniach produkcyjnych*. Warszawa: PWRiL.
- Grochowski, Z. (1965). Metoda obliczania kosztów, opłacalności i dochodowości produkcji w gospodarce chłopskiej. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 5.
- Grochowski, Z. (1974). Problemy społecznej i technicznej rekonstrukcji rolnictwa w Polsce. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2-3. Supplement. Warszawa: PWRiL.
- Grochowski, Z. (red.). (1975). *Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim*. Warszawa: PWRiL.
- Grochowski, Z. (red.). (1976). *Rolnictwo polskie w latach 1971-1975 i aktualne problemy jego rozwoju*. Warszawa: PWRiL.
- Grochowski, Z. (1977a). Dochody i akumulacja w gospodarce chłopskiej oraz źródła finansowania jej rozwoju. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 1, s. 3-19.
- Grochowski, Z. (1977b). Metoda obliczania kosztów jednostkowych, opłacalności i dochodowości produkcji. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 5, s. 7-20.
- Grochowski, Z., Kaźmierczak, M. (1991). *Efekty produkcyjne i ekonomiczne przeciętnych gospodarstw indywidualnych i specjalizujących się w produkcji zwierzęcej*. Studia i Monografie, nr 57. Warszawa: IERiGŻ.
- Gulbicka, B. (1986). *Dochody, spożycie i akumulacja w indywidualnych gospodarstwach chłopskich w Polsce Ludowej*. Studia i Monografie, nr 25. Warszawa: IERiGŻ.
- Gulbicka, B. (2000). *Wyżywienie polskiego społeczeństwa w ostatniej dekadzie XX wieku*. Studia i Monografie, nr 96. Warszawa: IERiGŻ.
- Gulbicka, B., Kwasek, M. (2004). *Spożycie żywności w Polsce i innych krajach UE*. Studia i Monografie, nr 123. Warszawa: IERiGŻ.
- Gulbicka, B., Niewęglowska, G. (1995). *Poziom życia ludności wiejskiej*. Studia i Monografie, nr 74. Warszawa: IERiGŻ.
- GUS (1968). *Inwestycje i środki trwale w rolnictwie 1946-1967*. Warszawa: GUS.

- Kagan, A. (2014). *Techniczna i środowiskowa efektywność wielkotowarowych przedsiębiorstw rolnych w Polsce*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Kamiński, W. (red.). (1980). *Polityka i organizacja żywienia ludności*. Warszawa: PWE.
- KiW (1964). *O socjalistyczny rozwój wsi. Dyskusja*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- KiW (1966). *O socjalistyczny rozwój wsi. Dyskusji ciąg dalszy*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kołodziejczyk, D. (red.). (2013). *Instytucjonalne uwarunkowania rozwoju infrastruktury jako głównego czynnika zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Część 1. Program Wieloletni 2011-2014, nr 85*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Kołodziejczyk, D. (red.). (2014). *Znaczenie instytucji w procesie wdrażania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Program Wieloletni 2011-2014, nr 131*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Kowalczyk, S. (2018). *Rolnictwo zrównoważone w erze globalizacji. Zagrożenia i szanse. Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (45)*. Program Wieloletni 2015-2019, nr 72. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Kozłowski, Z. (1968). Koszty reprodukcji siły roboczej w gospodarstwach chłopskich. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 4, s. 3-20.
- KRG (1974). Jak przerwać spiralę wzrostu. *Życie Gospodarcze*, nr 15.
- Kulawik, J. (1999). *Instrumenty polityki finansowej w sektorze żywnościowym. Projekt badawczy „Ekonomiczny mechanizm modernizacji i restrukturyzacji polskiego rolnictwa”, z. 2*. Warszawa: IERiGŻ.
- Kwasek, M. (2012). *Wzorce konsumpcji żywności w Polsce*. Studia i Monografie, nr 153. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Michna, W. (1991). *Ekosystemy żywicielskie i żywność. Zagrożenie i problemy ochrony*. Raport dla Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa. Warszawa: IOŚ.
- Michna, W. (1992). *Bezpieczeństwo żywnościowe i polityka rolna Polski na przełomie XX i XXI wieku*. Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta w Polsce.
- Michna, W. (1996). *Polityka żywnościowa Polski w latach 1989-1995*. Studia i Monografie, nr 78. Warszawa: IERiGŻ.
- Michna, W. (2010). *Organizacje wiejskie i rolnicze oraz ich rola w rozwoju obywatelskiej demokracji i krajowej gospodarki*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Michna, W., Gulbicka, B., Chmielewska, B. (1992). *Raport dla ministra rolnictwa i gospodarki żywnościowej o tendencjach zmian oraz stanie wyżywienia społeczeństwa*. Warszawa: IERiGŻ.
- Michna, W., Mierosławska, A. (2009). *Strategia rozwoju gospodarstw rolnych i wsi w długiej perspektywie oraz w ujęciu przestrzennym. Program Wieloletni 2005-2009, nr 134*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Moszczeński, S. (1946). *Rachunkowość rolnicza gospodarstw chłopskich*. Warszawa: PWRiL.
- Ostrowski, L. (1988). *Polityka kształtowania dochodów ludności rolniczej*. Warszawa: Wyd. Spółdzielcze.
- Podstawka, M., Wrzochalska, A. (2020). *Jubileusz 70-lecia Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego 1950-2020*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Raport (1983). *Raport o stanie rolnictwa i gospodarki żywnościowej Polski opracowane przez Specjalną Misję Fundacji Rockefellera, USA, Grudzień 1983. Streszczenie dla Kierownictwa. Maszynopis (Opracowanie strony amerykańskiej)*.
- Rasiński, J. (red.). (1971). *Dyskusja o polityce rolnej PRL. Cz. I*. Warszawa: PWRiL.

- Rasiński, J. (red.). (1972). *Dyskusja o polityce rolnej PRL*. Cz. II. Warszawa: PWRiL.
- RGŻ (1974). Stanowisko Rady Gospodarki Żywnościowej w sprawie oceny polityki cenowej i dochodowej w rolnictwie dokonanej przez Konsultacyjną Radę Gospodarczą. *Życie Gospodarcze*, nr 22.
- Rychlik, T. (1957). *Z zagadnień oplacalności produkcji w PGR*. Zjazd ekonomistów w sprawach rolnictwa (Materiały Zjazdowe). Wrocław: PTE, Oddział we Wrocławiu, s. 78-135.
- Skarżyńska A. (2016). *Rachunek kosztów działań w badaniach produktów rolniczych*. Studia i Monografie, nr 165. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Sprawozdanie z działalności naukowo-badawczej za rok 1989 (1990). Warszawa: IERiGŻ.
- Sprawozdanie z działalności Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB w 2019 roku (2020). Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Stelmach, J. (1975). Przemiany jakościowe i procesy przystosowawcze w indywidualnych gospodarstwach chłopskich. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 5-6, s. 35-50.
- Świetlik K. (red.). (2015). *Konsumpcja żywności w Polsce w latach 2004-2014*. Studia i Monografie, nr 163. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Tepicht, J. (1966). Rolnictwo chłopskie a proces rozwoju gospodarczego. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 5, s. 125-176.
- Toczyński, T., Wrzaszcz, W., Zegar, J.S. (2013). *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*. Warszawa: GUS.
- Urban R. (red.). (1989). *Koncepcja Agencji Rynku Rolnego – instytucji państwowej interwencji na rynku rolno-spożywczym*. Maszynopis powielony. Warszawa: IERiGŻ.
- WB (1986). Poland. A First Report. Annex II. Agriculture. Preliminary Report prepared by A.R. Khan.
- WB (1990). An Agricultural Strategy for Poland. Report of the Polish, European Commission, and World Bank Task Force. The World Bank, Washington, D.C.
- Woś, A. (1975) *Związki rolnictwa z gospodarką narodową*. Warszawa: PWRiL.
- Woś, A. (1980). Wzrost gospodarczy w rolnictwie. *Ekonomista*, nr 5-6, s. 1243-1252.
- Woś, A. (red.). (1981). *Analiza sytuacji ekonomiczno-produkcyjnej rolnictwa w 1980 r.* Warszawa: IER.
- Woś, A. (red.). (1982). *Rolnictwo i polityka rolna lat siedemdziesiątych*. Warszawa: PWRiL.
- Woś, A. (1985). *Ekonomiczne narzędzia sterowania rolnictwem*. Warszawa: PWN.
- Woś, A. (red.). (1986). *Uwarunkowania i kierunki rozwoju rolnictwa w Polsce* (Synteza). Warszawa: IERiGŻ.
- Woś, A. (1988). Bezpośrednie i pośrednie oddziaływanie centrum na procesy rynkowe w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2, s. 33-41.
- Woś, A. (red.). (1991). *Analiza sytuacji produkcyjno-ekonomicznej rolnictwa w 1990 r.* Warszawa: IERiGŻ.
- Woś, A. (1992). Syntetyczny wskaźnik koniunktury w rolnictwie. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 4, s. 11-17.
- Woś, A. (red.). (1993). *Analiza sytuacji produkcyjno-ekonomicznej rolnictwa w 1992 r.* Warszawa: IER.
- Woś, A. (1996). Cele ekonomiczne i cele ekologiczne w strategii rozwoju rolnictwa. *Wież i Rolnictwo*, nr 1, s. 5-12.
- Woś, A., Zegar, J.S. (1983). *Gospodarka żywnościowa. Problemy ekonomiki i sterowania*. Warszawa: PWE.

- Woś, A. Zegar, J.S. (2002). *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. Warszawa: IERiGŻ.
- Wrzaszcz, W. (2012). *Poziom zrównoważenia indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce (na podstawie danych FADN)*. Studia i Monografie, nr 155. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Zegar J.S. (1981). *Kompleks gospodarki żywnościowej w świetle bilansu przepływów międzygałęziowych*. Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 89. Warszawa: IER.
- Zegar, J.S. (red.). (1988). *System podatku rolnego (Zarys koncepcji)*. Warszawa: IERiGŻ.
- Zegar, J.S. (2012). *Współczesne wyzwania rolnictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zieliński, M. (2016). *Emisja gazów cieplarnianych a wyniki ekonomiczne gospodarstw specjalizujących się w uprawach polowych*. Studia i Monografie, nr 167. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

